

РОЗВИТОК КРАЄЗНАВСТВА У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті висвітлюється активна участь закладів вищої освіти в поширенні краєзнавства в Україні. Визначено важливу роль професорсько-викладацького складу та студентів в організації та діяльності наукових історико-етнографічних, історико-філологічних гуртків, започаткуванні українознавчих дисциплін та кафедр у вишах України. Досліджується роль видатних педагогів В. Антоновича, М. Грушевського, Д. Багалія, М. Костомарова, О. Потебні, М. Сумцова та інших у сприянні поширення краєзнавства.

Ключові слова: *етнографія, викладачі, вищі заклади освіти, краєзнавство, освітяни, студенти, університети.*

Розглядаючи національне відродження другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. в Україні, не можна не відмітити вагомої участі у ньому вищих закладів освіти. Особливо активну участь у національному відродженні брала прогресивна професура та студентська молодь. Саме завдяки викладачам та студентам на зламі ХІХ-ХХ ст. на території України піднімалися та досліджувалися національні та краєзнавчі питання, було створено перші національні організації, розроблено вимоги національно-визвольного руху.

Розвиток і поширення українського краєзнавства у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. активно продовжувалось в межах Наддніпрянщини. Тут до вивчення та поширення питань українознавства і краєзнавства долучаються не лише відомі науковці, а й викладачі та студенти вищих закладів освіти. Вони приділяли велику увагу фольклорно-етнографічним дослідженням народного побуту. До таких же досліджень у цей час залучаються багато краєзнавців-аматорів з усіх регіонів України. Викладачі та студенти вишів розгорнули роботу зі збору пам'яток матеріальної та духовної культури серед місцевого населення, зразків усної народної творчості тощо.

Так, у Харківському університеті питаннями національного наукового краєзнавства розпочав займатись ще перший його ректор – В. Каразін, який

продемонстрував це у працях: «О древностях Слободско-Украинской губернии», «О значении Харькова для полуденной России» та інших [2, с. 23].

Чимало зробили для вивчення народної творчості слобожан студенти, випускники та вчені Харківського університету – І. Срезневський, В. Пасек, М. Костомаров та інші. М. Костомаров був відомим етнографом, поетом і драматургом, основоположником народницького напрямку в історіографії України. Найбільшого розвитку вивчення краю припадає на кінець XIX ст. Цьому сприяло заснування на базі історико-філологічного факультету університету в 1877 р. Харківського історико-філологічного товариства (1877–1919). У 1879 р. при товаристві виник Історичний архів, де на початку 90-х років XIX ст. було зосереджено більше 52 тис. справ. На той час це було найбільше сховище документів з історії Лівобережної України XVIII – першої половини XIX ст. На початку XX ст. тут діяли Музей красних мистецтв, який очолював професор Є. Редін, нумізматичний кабінет на чолі з професором М. Сумцовим, історичний архів очолив професор Д. Багалій, історико-філологічний кабінет для практичних занять, бібліотека-читальня студентських наукових гуртків, яку очолював професор М. Халанський [3, с. 167-168].

У 1894 р. з ініціативи товариства розпочинаються щорічні розкопки курганів та городищ Харківської губернії.

Вагомий внесок у поширенні краєзнавчих знань через освітні заклади належить видатному українському історику Д. Багалію. Центральне місце у його науковій творчості займає історія Слобідської України, якій він присвятив понад 100 праць, та вивчення історії Харкова. Діяльність вченого була тісно пов'язана з освітньою галуззю. Як ректор Харківського ніверситету (1906–1910рр.), а згодом член освітянських комісій та комітетів, він приділяв особливу увагу проблемам викладання історії України, краю, міста у вищій школі[8, с. 16].

За сприяння Д. Багалія в міському музеї Харкова відкрився відділ «Старий Харків», де експонувались матеріали передані ним з власної колекції. Вчений тісно опікувався створенням художнього музею у Харкові, особисто звертався

до відомих художників про поповнення колекцій музею. Зусиллями Д. Багалія та М. Сумцова була збережена етнографічна колекція харківського історико-філологічного товариства.

Із середини ХІХ ст. центр народознавчої діяльності переміщується до Києва. Це було пов'язано із заснуванням і початком роботи університету св. Володимира у 1834 р. Також цьому сприяла діяльність видатного фольклориста, історика та етнографа, першого ректора університету М. Максимовича, який разом із М. Костомаровим сформував своєрідний центр історико-краєзнавчого дослідження України. У 1834 р. у Києві створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, який зініціював створення музею старожитностей при Київському університеті.

Ідея створення інституції, яка б займалася проблемами місцевої історії, виникла у 20–40-х рр. ХІХ ст. 1843 р. у Києві було створено Тимчасову комісію для розгляду давніх актів, котру зазвичай називали Археографічною. У її роботі, поряд із видатними науковцями М. Костомаровим, О. Лазаревським, О. Левицьким, М. Максимовичем, В. Іконниковим, брав активну участь і Тарас Шевченко. Вагоме значення для розвитку українського краєзнавства мала діяльність «Товариства Нестора-Літописця» при Київському університеті св. Володимира.

Значну увагу краєзнавству, його освітньо-виховній функції приділяли видатні вчені: М. Драгоманов, М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Яворницький та інші, чия плідна праця наприкінці ХІХ ст. на початку ХХ ст. сприяла розвитку краєзнавства як науки та усвідомленню його нерозривного зв'язку з освітньою галуззю.

Напівкріпосницькі порядки, що панували в царській Росії на зламі ХІХ-ХХ ст., позбавляли студентську молодь елементарних громадянських прав. Антинародна політика самодержавства щодо вищої школи, відстала система народної освіти, поліцейський контроль з боку адміністрації у вищих навчальних закладах, заборона студентських організацій і зборів, матеріальні труднощі більшості студентів – усе це зумовлювало піднесення і консолідацію демократичного студентського руху.

Наприкінці жовтня 1906 р. збори студентів історико-філологічного факультету Київського університету прийняли резолюцію з вимогою до адміністрації виписати серію книг і журналів з українознавства, в т.ч. збірки «Наукового Товариства ім. Шевченка», праць М. Грушевського, Т. Шевченка, І. Франка, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького та інших [4]. Через місяць під петицією студентів до Ради професорів університету щодо заснування українських кафедр було зібрано понад 1400 підписів [1, с. 21].

Міністр освіти генерал П. Ванновський 1901 р. ініціював упровадження в життя «Тимчасових правил організації студентських установ у вищих навчальних закладах відомства Міністерства Народної Освіти». Згідно з «Тимчасовими правилами» адміністраціям вищих навчальних закладів надавалося право за клопотанням студентів засновувати гуртки науково-літературного напрямку, мистецькі, фізичної культури, студентські бібліотеки тощо. Студентські гуртки створювалися за певною схемою. Спочатку ініціатива групи студентів мала отримати підтримку факультету, після цього вони розробляли тимчасовий статут об'єднання. Потім рішення про заснування гуртка приймалося Радою навчального закладу і, нарешті, справа завершувалася його затвердженням попечителем навчальної округи з відповідним інформуванням міністра народної освіти [9, арк. 1].

У Київському університеті св. Володимира протягом 1902-1904 рр. було створено декілька студентських об'єднань. Серед них станом на травень 1904 р. існувало три, за офіційною термінологією, «легальних» наукових гуртки студентів. Це були гуртки – «Студентський гурток для занять слов'язознавством» на історико-філологічному факультеті під керівництвом професора Т. Флоринського, загальноуніверситетський «Історико-етнографічний студентський гурток» під керівництвом професора М. Довнар-Запольського, «Студентський природничо-історичний гурток» на фізико-математичному факультеті під керівництвом проф. О. Северцева. Через те, що гурток зі слов'язознавства очолював декан історико-філологічного факультету професор Т. Флоринський, дослідники мали можливість детально ознайомитися з діяльністю цього об'єднання, темами студентських рефератів, змістом їх

обговорення завдяки видрукуваним протоколам засідань гуртка (1902-1903 рр.) [12, с. 3-4].

Найбільш активну роботу проводив «Історико-етнографічний студентський гурток». У 1904 р. відбулося 9 його засідань, на яких було обговорено 19 рефератів з історії Росії, середньовіччя, філософії, словесності та етнографії, доповіді про літні подорожі та наукові пошуки студентів. Однак тільки двічі теми рефератів стосувались питань історії України («Про малоросійські думи» і «До історії Запорозького краю»). Його членами могли бути студенти всіх факультетів та випускники університету. Гуртківцям дозволялося мати свою касу, що складалася з членських внесків. За домовленістю з ректором гурток міг проводити свої засідання і поза межами навчального закладу [5, с. 50-51].

Товариства гуманітарного профілю діяли і при інших гуманітарних навчальних закладах. Так, 12 березня 1894 р. було засновано Ніжинське історико-філологічне товариство при інституті князя Безбородька. Воно мало на меті сприяти розробці та поширенню історико-філологічних знань, науковому взаємообміну. Чисельність учасників у кожному з них коливалася від 100 до 200 осіб, хоча активно в них працювали не всі. Діяльність товариств регламентувалася статутами, які затверджував імператор, а з 1863 – міністр народної освіти [10, с. 17].

У першій половині XIX ст. були засновані, зокрема, Одеське товариство історії та старожитностей. Діяльність цих інституцій мала або ж універсальний, або ж вузькоспеціалізований характер. Це зумовлювалося не тільки системою державного контролю за ними та існуючими обмеженнями щодо громадського самоврядування, а й станом розвитку тогочасної історичної науки. Лібералізація суспільно-політичного життя в Росії у другій половині XIX ст. сприяла стрімкому зростанню кількості наукових історичних товариств: до 1846 діяло лише 6 товариств, а протягом 1863–1915 виникло 61 товариство (деякі з них, однак, уже невдовзі після створення виявилися нежиттєздатними й припинили своє існування

Основними формами роботи наукових історичних товариств були: заслуховування й обговорення наукових доповідей та повідомлень, випуск

періодичних та неперіодичних видань («Труды», «Записки» та ін.), збирання історичних джерел та пам'яток, створення бібліотек, музеїв та архівів, організація археологічних та етнографічних експедицій, культурно-просвітницька діяльність у формі публічних лекцій тощо. Крім незначної частини добровільних пожертвувань та членських внесків, діяльність всіх товариств залежала від державних субсидій, що загалом визначило їх державно-легітимний характер.

Таким чином, ми з'ясували, що найвідомішими серед діючих в Україні історичних товариств були: «Історичне товариство Нестора-літописця» в Києві (1872), «Харківське історико-філологічне товариство» (1877), «Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті» (1889) та «Історико-філологічне товариство» при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині (1894). Ці товариства об'єднували професійних істориків, студентів та аматорів. Вони за зразком аналогічних європейських інституцій, сприяли подальшій інституалізації історичної науки. До кола їх досліджень входила регіональна історія, збирання та публікація археологічних, етнографічних та писемних пам'яток минулого. Вони брали участь у підготовці та проведенні загальноросійських з'їздів (насамперед археологічних з'їздів). Щодо роботи, спрямованої на формування національної історичної свідомості та засад національної історичної науки, то в умовах відсутності власної української державності вона могла здійснюватися виключно в обмежених формах і лише в громадських органах. В Україні таку роботу вели: Літературне товариство імені Шевченка (1873; від 1892 – Наукове товариство імені Шевченка), Українське наукове товариство в Києві (1907) [6, с. 280-281].

Метою гурткової роботи було підведення зацікавлених наукою гуртківців, перш за все гуманітаріїв, до обрання української тематики семінарських та магістерських робіт, тобто запровадження її до унормованих форм навчального та науково-дослідного процесу. Слід зазначити, що гуртки загалом добре виконували такі завдання, породжуючи у студентів зацікавленість українською тематикою.

У Київській Духовній Академії (далі КДА) також були створені наукові товариства. Так, Св. Синод 31 січня 1873 р. затвердив статут Церковно-археологічного товариства (далі ЦАТ). Тоді ж М. Петров став секретарем Церковно-археологічного товариства, а з 1878 р. – завідувачем першого в Російській імперії Церковно-археологічного музею. По суті, його зусиллями була створена унікальна збірка не лише церковної, а й світської старовини. Микола Іванович умів залучити до цієї справи колишніх вихованців Академії і взагалі аматорів історії і старожитностей, перетворивши музей на науково-дослідний пам'яткоохоронний і просвітницький центр. Діяльність Товариства і музею поділяється на три періоди: кінець 1872–1881 рр.; 1881–1901 рр.; 1901 – середина 1915 р., які відповідають трьом його статутам. У перший період Товариство переважно займалося наданням дозволу на перебудову і реставрацію пам'яток, у другому – пам'яткоохоронною роботою, науковими дослідженнями, участю в археологічних з'їздах, яка тривала і урізноманітнювалася в третій період. Заснований Товариством музей набув значення науково-освітньої установи, де накопичувався досвід практичної і теоретичної музейної роботи, за зразками якої постали подібні установи у Кам'янці-Подільському, Чернігові, Полтаві та інших містах, причому часто вони засновувалися членами ЦАТ або колишніми вихованцями Академії [11, № 3]. Діяльність ЦАТ організовувалась за трьома напрямками: археологічні розкопки церковно-археологічних пам'яток Києва і Київщини, музейна справа і наукові дослідження, що в комплексі реалізовувалося у підготовці і виголошенні наукових рефератів, участі у роботі археологічних з'їздів, співпраці з зарубіжними і вітчизняними науковими установами, виданні часописів. Через журнал «Труды КДА» громадськість інформувалась про діяльність музею та товариства.

При Київських вищих жіночих курсах заборонялися будь-які організації слухачок, як наукового, так і економічного характеру. Проте деякі курсистки брали активну участь у наукових гуртках та семінарах разом зі студентами університету св. Володимира. Постійною учасницею Історико-етнографічного гуртка під керівництвом проф. М. Довнар-Запольського була Н. Полонська.

Своїми цікавими виступами в ньому відзначилися й інші курсистки. Одними з найбільш активних учасниць Семінарію російської філології під керівництвом проф. В. Перетца були курсистки Київських вищих жіночих курсів: В. Адріанова, С. Щеглова, К. Неверова. І хоча проф. В. Перетц працював на цих курсах недовго, тому що надалі не був затверджений Радою професорів курсів, саме завдяки йому названі слухачки почали активно займатися дослідженнями в галузі української філології ще в студентські роки [7, с. 75].

Однак, українознавча проблематика була постійно присутня у навчальних планах КВЖК, входячи до стандартного загальноімперського університетського курсу переважно у формі спеціальних курсів з окремих розділів української історії, мови та літератури. Значним було звернення до українського матеріалу при виборі тем та написанні курсових робіт слухачок, а також при організації практичних занять курсисток історико-філологічного відділення. Частина слухачок під керівництвом приват-доцента В. Данилевича брали участь в археологічних розкопках поблизу Києва та у створенні Археологічного музею КВЖК.

Важливою складовою процесу інституалізації історичної науки в більшості країн Європи було створення національних «загальних історичних журналів», які в другій половині XIX ст. відігравали роль координаторів наукових досліджень, були ареною теоретико-методологічних дискусій, знайомили представників фаху з вітчизняною та зарубіжною дослідницькою літературою, інформували про події професійного світу тощо. «Київська старовина» (1882–1906), яка за характером, змістом опублікованих матеріалів та категорією читачів належала до типу загально «українознавчих» історико-культурологічних видань, а серед її авторів переважали професійні науковці, які публікували на сторінках журналу кваліфіковані наукові статті з української історії, етнографії, археології, історії мови та літератури XVI – XIX ст., вирішувала, проте, не стільки фахові, скільки національно-культурні завдання [7, с.76].

У роки національно-визвольних змагань українського народу, в умовах Першої світової та громадянської воєн виникали і активно функціонували

численні краєзнавчі організації, опираючись на підтримку Центральної Ради, гетьманського уряду, Директорії. 1917 року в Києві розпочав діяльність Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва під головуванням Михайла Грушевського.

Отже, не зважаючи на утиски царату народознавство в українських вишах активно поширювалося. Університетські вчені розробили наукові принципи регіональних досліджень, сформувавши їх основні напрями, які на довгі роки визначили шлях регіональних наукових пошуків. Створення ж студентських наукових і освітніх гуртків у другій половині XIX – на початку XX ст., незважаючи на відверто вимушений дозвіл на їх існування з боку царського уряду, сприяло певному позитивному впливові на подальший розвиток діяльності студентських організацій, піднесенню рівня наукової, культурологічної й загальноосвітньої підготовки молодих фахівців. У Російській імперії до 1917 р. діяло 71 наукове історичне товариство. Вони об'єднували професіоналів-істориків, викладачів вищих та середніх навчальних закладів, працівників архівів, бібліотек, музеїв, студентів.

Список використаних джерел і літератури

1. Дорошенко Д. Доповнення до споминів В.В.Садовського // *З минулого...* С.21.
2. Історико-краєзнавчі дослідження в Харківському університеті (кін. XIX – поч. XX ст.) / О. Кашаба // *Краєзнавство*. 2009. № 1-2. С. 23-29.
3. Історико-філологічний факультет за 100 років його існування (1805–1905) / За ред. М. Халанського і Д. Багалія. Х., 1908. VIII, 168 с.
4. З університету // *Рада*. 906. 26 жовтня.
5. Калінцев Ю.О., Левицька Н.М. З історії створення студентських гуртків у вищих навчальних закладах України (кінець XIX – початок XX ст.) / *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка*. Історія. Випуск 42. К., 1999. С.49-51.
6. Левицька Надія Миколаївна Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): Моногр. К.: НУХТ, 2012 395 с.
7. Левицька Н.М. Вищі жіночі курси – складова системи вищої гуманітарної освіти України (II пол. XIX – поч. XX ст.) / Н.М. Левицька // *Університет: науковий історико-філософський журнал*. 2011. № 5. С.69-76.
8. Маньковська Р. Краєзнавство і освіта: витоки і перспективи співбуття // *Краєзнавство*. 2011. 3.С. 16-22.
9. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. 61. Кістяківський О.Ф. Спр. 395. Об избрании М.А. Максимовича

почетным членом Киевского университета. Представление Совета университета. (1871). 2 арк.

10. Отчет о состоянии Института за 1901/1902 уч. год // *Известия историко-филологического института князя Безбородько в Нежине*. Т. XX. Нежин, 1902. С. 17.

11. Петров Н.И. Отчет Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1888 год // *Труды КДА*. 1889. № 3.

12. Протоколы заседаний состоявшегося при Университете Св. Владимира студенческого кружка для занятий славяноведением. К., 1903. 33 с.

Nadiia Levytska

THE DEVELOPMENT OF LOCAL STUDIES IN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION IN THE SECOND HALF OF THE XIX TH - AT THE BEGINNING OF THE XX TH CENTURY

The article highlights the active participation of higher education institutions in the spread of regional studies in Ukraine. The important role of professors and teaching staff and students in the organization and activity of scientific historical-ethnographic, historical-philological circles, the initiation of Ukrainian studies disciplines and departments in universities of Ukraine was determined. The role of outstanding teachers V. Antonovych, M. Hrushevskyi, D. Bagaliya, M. Kostomarow, O. Potebny, M. Sumtsov and others in promoting the spread of local history is studied.

Keywords: *ethnography, teachers, higher education institutions, local history, educators, students, universities.*